

Lamiyə Sabir RƏHİMOVA

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: lamiarahimova75@gmail.com
Orcide:0000-0003-0952-4452

**XVII-XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN VƏ OSMANLI (TÜRK) ƏDƏBİYYATLARINDA
REALIST VƏ ROMANTİZMİN İZLƏRİ**

Xülasə

XVII –XVIII əsrdə Azərbaycan-Osmanlı (türk) ədəbi prosesləri, ümumtürk poeziyanın şərq ədəbiyyatının inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir. Bu dövrdə klassik dövrün ədəbi ənənələri davamlı şəkildə formalaşır. Xüsusi yer isə romantik və realist metoda aiddir. Bu metodlar tam şəkildə XVIII–XIX əsrlərdə öz formalaşmasını tapsa da, kökləri Nizami, Füzuli, Qövsi Təbrizi, Məsihi, Baki, Nəfi, Naili və digər söz ustalarının əsərlərində özünü göstərir. Klassik ədəbiyyatda romantizm yalnız təsvir metodu kimi yox, həm də insan daxili dünyasını anlama vasitəsi kimi çıxış etmişdir. O, yaradıcılıqda subyektivliyi vurğulayır, hissləri idealizə edir və müəllifin mənəvi-ruhi mövqeyinə xüsusi əhəmiyyət verir. Əlbətdə bizim burada bəhs etmək istədiyimiz XVIII əsrin sonlarında Avropada klassizmə qarşı ortaya atılmış romantizm və ya realizm cərəyanları deyil. İ. Baraqsinski, A.A. Стариков, В. Жирмунски, А. Hayitmetov, М. Quluzadə, А. Dadaşzadə, Р. Kərimov və digər tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi məqsədimiz qeyd olunan dövrlərdə Azərbaycan və Osmanlı (türk) şairlərinin yaradıcı insanların, əsərlərini hansı metodla ərsəyə gətirdikləri, fikirlərini, duyğularını necə ifadə etdiklərini şərh etməkdir. Ədəbi əlaqələr fonunda bu metodların iki sahədə də lirik əsərlərdə öz əksini necə tapdığını ortaya qoymaqdır.

Açar sözlər: ədəbi cəryan, Azərbaycan, Osmanlı, realist, metod

UOT: 821.512.1.091

DOI: <https://doi.org/10.54414/XXAJ9192>

Giriş

Romantizm qəflətən yaranmış yeni ədəbi cərəyan deyil, Avropa və Şərq poeziya ənənələri üzərində inkişaf etmişdir. Bu ənənələrdə simvolizm, obrazların şərti xarakteri və emosional zənginlik həmişə əsas rol oynamışdır. Azərbaycan poeziyasında Nizamidən tutmuş Məsihinin “Vərqa və Gülşah” əsərinə qədər romantik dünyagörüşünün elementləri tədricən möhkəmlənmiş və öz bədii xüsusiyyətlərini formalaşdırmışdır. Feodal istibdadı, dini-mənəvi əsarət və ictimai ədalətsizlik ilə müşayiət olunan dövrlərdə xalqın narazılığı təkcə sosial etiraz kimi deyil, həm də mistik-ruhani meyillərin güclənməsi şəklində ifadə olunmuşdur. Cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrində yaranan daxili narazılıq və azadlıq arzusu mistik düşüncə və sufi rəmzləri üçün münbit zəmin yaratmışdır.

Feodal zülmündən qaynaqlanan bu narahatlıq insanın ideal ilə real həyat arasındakı

ziddiyyəti daha da gücləndirmiş, nəticədə romantik şeirin formalaşması və inkişafına bir stimül kimi çıxış etmişdir. Xüsusilə XIII əsrin sonlarından, XIV əsrdən etibarən romantik lirikanın inkişafı yeni mərhələyə daxil olur. Bu mərhələnin əsas şərti insanın daxili aləminin, mənəvi ehtiyaclarının və idealist yönümlərinin daha yüksək ifadəsi idi. Azərbaycan klassik poeziyasında bu inkişafın bariz nümunələrindən biri Nəsiminin yaradıcılığıdır. Nəsimi insanın mənəvi bütövlüyünü, ruhi azadlığını və ilahi həqiqətə yönəlmiş kamal arzularını ön plana çəkən poetik sistemi ilə seçilir. Onun poeziyasında panteist baxışlar, insanın təbiətlə və Tanrı ilə birliyi ideyası, dinin zahiri qanunları ilə insanın mənəvi kamilliyi arasındakı ziddiyyətin tənqidi xüsusi yer tutur. Şair, insana xas olan gözəllik, qüvvə və mükəmməliyin bədii tərənnümündə maddi dünyanı aşaraq ideal aləmə yüksəlmə motivlərini əsas götürür. Bu ideyalar

insanın yalnız fiziki varlığı deyil, həm də mənəvi aləmi üzərində qurulan bütöv bir dünyagörüşünü təmsil edir. Eyni zamanda, şairin yaradıcılığında eşqin lirik səciyyəsi, ilahi həqiqət axtarışı və dini-fanatik təzyiqə etiraz motivləri də mühüm yer tutur.

Ümumiyyətlə, istər dünya xalqları ədəbiyyatında istərsə də Azərbaycan və Osmanlı ədəbiyyatlarının orta əsrlər dövründə romantizm və realizm izlərinin olub olmaması çox mübahisəli məsələ olarq ədəbiyyatşünasların qarşısına çıxmaqdadır. Rus tədqiqatçıları D. Lixaçov, V. Jirmunski, V. Asmus, Y. Elsberq, Azərbaycanlı alimlərdən Mirzəağa Quluzadə, Araz Dadaşzadə, Paşa Kərimova kimi tədqiqatçılar Şərq ədəbiyyatında realizm və romantizmin tarixinə işıq tutacaq mülahizələr irəli sürmüşlər. Bu tədqiqatçıların hər biri XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində yaranan romantizmin əslində geniş mənada bəlkə bir cəryan kimi yox ancaq təfəkkür olaraq şairlərin yaradıcılıqlarında öz əksini tapdığını bir mənalı olaraq qeyd etmişlər. Quluzadə Qətran Təbrizinin şeirindəki təbiət təsvirindən bəhs edərkən “Yaxın Şərq ədəbiyyatının, həmçinin Azərbaycan şeirinin orta əsrlərdəki inkişafı diqqətlə nəzərdən keçirilsə, aydın görmək olar ki, romantizm bir ədəbi-tarixi cəryan kimi deyil, həyatı dərk etmək və obraz yaratmaq üsulu kimi onun başlıca bədii yaradıcılıq metodudur.” (Quluzadə, s303) şəklində fikrini bildirmişdir. Şərq ədəbiyyatında Nizamidən, Firdovsidən başlayaraq təbiətə, insana və mənəviyyətə olan münasibətlər romantik dəyərlərə yaxınlıq təşkil edir. Bu fakt romantizmin yalnız Avropaya xas olmadığını, müxtəlif mədəniyyətlərin dərin qatlarında da romantik baxışların mövcud olduğunu göstərir. “Orta əsrlər Azərbaycan tarixi-ədəbi inkişafının özünə xas olan başlıca keyfiyyətlərindən biri də onun romantik poeziya olmasıdır. Romantizm bir ədəbi-bədii cəryan deyil, həyatı dərk etmək və obraz yaratmaq üsulu kimi başlıca yaradıcılıq metodudur” (14,303) fikrini bildirmişdir. Araz Dadaşzadə isə romantik dünya görüşünün daha sonrakı dövrlərdə də şairlərin yaradıcılığına hakim olduğunu qeyd edərək “romantik ruh yalnız XII-XVI əsrlərdə deyil, XVII-XVIII əsrlərdə və bəzən sonralar da Azərbaycan

poeziyasında özünü qüvvətlə göstərmişdir” (6,216) deyərək qeyd etmişdir. Ümumiyyətlə XVII əsrdən etibarən xüsusilə də XVIII əsrdə həm romantik həm də realist meyillər özünü parallel göstərmişdir. Belə ki, bu əsrlərdə şeirdə gerçəkçiliyə realist təsvirlərə meyl artmış, həyatı motivlər isə daha çox nəzərə çarpmağa başlamışdır.

Əsas hissə

XV əsrdə, xüsusilə Kişvəri və Həbibini kimi sənətkarların yaradıcılığı kontekstində Nəsimi lirikasının təsiri daha da güclənmiş və romantik metodun inkişafı üçün zəmin yaratmışdır. Bu dövrdə Füzuli kimi böyük şairin yetişməsi də təsadüfi deyil; onun lirikasının formalaşmasına həm humanist ideyalar, həm də insanın daxili arzularının fəlsəfi mahiyyətdə tərənnümü mühüm təsir göstərmişdir. Füzuli öz yaradıcılığında insan qəlbinin dərin ehtiyaclarını, məhəbbətin ruhi-psixoloji tərəflərini və mənəvi aləmin dramatizmini romantik boyalarla ifadə etmişdir.

XVI əsrin əvvəllərində Şah İsmayılın hökmranlığı dövründə Azərbaycan feodal dövlətinin genişlənməsi, Orta Asiya və Anadoluda baş verən siyasi-hərbi proseslər, eyni zamanda feodal zülmünün ağırlaşması və dini fanatizmin güclənməsi cəmiyyətdə yeni ziddiyyətlər doğururdu. Bu ziddiyyətlər bir tərəfdən narazılığın artmasına, digər tərəfdən isə mistik-ruhani meyillərin güclənməsinə səbəb olurdu. Belə bir şəraitdə romantik şeirin yenidən inkişafı üçün geniş ictimai zəmin yaranmışdı. Məhz buna görə də Füzuli yaradıcılığındakı romantizm sosial və mənəvi mühitin məhsulu kimi meydana çıxmışdır.

Romantik dünyagörüşünü təcəssüm etdirən şairlər arasında Məhəmməd Füzulinin özünəməxsus yeri vardır. Onun lirikasında klassik romantizmin zirvəsi kimi əks olunur. Füzuli əsərlərinin qəhrəmanı yalnız əldə olunmayan sevgilisini axtaran eşq əzabkeşi deyil, həm də sosial ədalətsizliyə, zülmə və cəmiyyətin mənəvi tənəzzülünə etiraz edən bir düşündürdür. Füzuli üçün eşq fəlsəfi kateqoriya kimi çıxış edir və ruhani, estetik və etik anlayışları birləşdirir. O, insanı dünyanın çatışmazlıqlarının üstünə qaldıran idealların hərəkətverici qüvvəsi rolunu oynayır. Füzulinin

yaradıcılığı XVII əsr poeziyasına mühüm təsir göstərmiş, sonrakı nəsillərin bədii istiqamətlərini müəyyən etmişdir.

XVII-XVIII əsr şairləri, məsələn, Qövsü Saib, Nəbi, Naili, Nədim kimi şairlər Füzuli xəttini davam etdirərək insan hisslərinin zənginliyini, dövrün ziddiyyətlərini, ruhani axtarışları və şəxsi duyğuları öz əsərlərində əks etdirmişlər. Onların şeirləri simvolizm, şərti obrazlar, fantastika və hiperbol ilə zəngindir ki, bu da romantik metodun xarakterik xüsusiyyətlərindəndir.

Bu dövr poeziyasında eşq ali ruhani dəyər kimi təqdim olunur və tez-tez reallığın ədalətsizliklərinə qarşı qoyulur. Estetik ideal, yüksəlmiş, sadıq və qurbanverməyə hazır olan aşiq obrazı ətrafında formalaşır, hansı ki, duyğuları və inamları uğrunda mübarizə aparır.

XVII əsr romantik poeziyası yalnız lirik qəhrəmanın şəxsi hisslərini deyil, həm də dövrün sosial-siyasi ab-havasını əks etdirir. Şairlər ruhani tənəzzülə, dogmatizmə, hakimlərin zülmünə və dini məhdudiyyətlərə etiraz edirlər.

Simvol və allegoriyadan istifadə edərək azadlıq, ədalət və şəxsi mənəvi kamillik ideyalarını çatdırmağa çalışırlar.

Mistik motivlər, simvolik obrazlar və həyat mənası üzərində düşüncələr Azərbaycan romantizminin fəlsəfi dərinliyini vurğulayır. Kərimova Paşa XVII əsr anadilli Azərbaycan lirikasında bədii metodundan bəhs edərkən romantizmin xarakterik xüsusiyyətlərinə toxunur və haqlı olaraq “təsvir olunan həyat həqiqətlərinə münasibətdə yazıçının subyektiv mövqeyinin üstünlük təşkil etməsi, onun həyatı olduğu kimi canlandırmaqdan daha çox həyat həqiqətlərini daxili dünyasına uyğun surətdə təqdim etməsidir”(10, 329) fikrini qeyd etmişdir. Real həyat şərtləri ilə insanların arzuları arasındakı uçrum romantizmin bir yaradıcılıq forması olaraq ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. M. Quluzadənin sözü ilə desək “Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında Nizamidən başlayaraq XVII əsrin sonuna qədər müəyyən mənada romantic poeziya davam və inkişaf etmişdir. Yalnız klassik şeir deyil, Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında da “Dədə Qorqud” dastanından tutmuş “Aşiq Qərib”, “Əsli Kərəm”, və digər məhəbbət dastanlarına, zəngin

fantaziya əsasında yaradılmış nağıllara qədər romantic ruh hakimdir (14, 302). Realizm və romantizmin inkişafı ədəbiyyatşünaslığın mühüm araşdırma sahələrindən biridir. Şərq ədəbiyyatında işlənmiş bədii metodlar müxtəlif dövrlərin ictimai-ədəbi prosesləri ilə əlaqəli şəkildə formalaşmışdır. XVIII əsr poeziyasında realizmə meyil, həyat həqiqətlərinə daha yaxın təsvir üsulları, xalq düşüncəsi və ənənələri ilə bağlılıq güclənmişdir. Bədii metodun düzgün qiymətləndirilməsi üçün xüsusi araşdırmalar, tarixi-ədəbi təhlil və müqayisəli yanaşma vacibdir. Hər bir xalqın ədəbiyyatında bədii metodun təməli daha əvvəlki dövrlərin ədəbi ənənələrindən qaynaqlanır və yeni mərhələlərdə inkişaf edərək tamamlanır. XVIII əsr Azərbaycan poeziyası həm yerli ədəbi proseslərin, həm də ümumşərq poetik ənənəsinin təsiri ilə formalaşmışdır.

XVIII əsr Azərbaycan lirikasında realist və romantik bədii metodların formalaşması, bunların tarixi kökləri və ədəbi inkişaf prosesində rolu realizm və romantizm bir-birini inkar edən yox, əksinə bir-birini tamamlayan, ədəbiyyatın ümumi inkişaf prosesində müxtəlif yönümlər yaratmış anlayışlardır. XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatını yalnız bir metodla xarakterizə etmək düzgün olmazdı; bu dövr həm realist meyllərin, həm də romantik-estetik xüsusiyyətlərin ilkin formalaşdığı mərhələdir. Şərq poeziyasında qədim dövrlərdən bəri mövcud olan janrlar və poetik ənənə, realizm və romantizmin inkişafına təsir göstərmişdir. Orta əsrlərdən gələn ədəbi modellər XVIII əsrdə də yaşamaqda davam etmiş, lakin yeni dövrdə bu ənənələrin üzərində daha obyektiv, realist müşahidələr və yeni fərdi ifadə formaları yaranmışdır.

Klassik Şərq ədəbiyyatında lirika əsas janrlardan biri olmuş, XVIII əsrdə də öz ənənəvi mövqeyini qorumuş, lakin bu lirika tədricən yeni məzmun və ifadə üsullarına açıq olmuşdur. Realizm və romantizmin sintezi həm sosial-mişət mövzularında, həm də şairlərin fərdi yaradıcılıq tərzində özünü göstərmişdir. Şərq ədəbiyyatlarının prinsipləri və estetik qaydaları realizm və romantizmin bir çox cəhətlərinin əvvəlcədən mövcud olan mühitin varlığında xəbər verir.

Romantizmin kökləri daha qədim dövrlərə gedib çıxsada, bu cərəyan XIX əsrin əvvəlində tam şəkildə formalaşmış və əsrin ortalarına qədər demək olar ki, bütün Avropada üstün mövqedə olmuşdur. Klassizmin sərt qaydalarına və Maarifçilik dövrünün qatı rasionalizminə bir etiraz kimi meydana çıxan bu istiqamət, ağıl və elmin mütləq üstünlüyünü məhdudlaşdırmağı, fərdi azadlıqları önə çəkməyi, insanın daxili aləminə — hisslərinə, arzularına və xəyal dünyasına diqqət yetirməyi, həmçinin təbiətin gözəllik və zənginliklərini kəşf etməyi hədəfləyirdi (5, 56) Osmanlı sənətində və ədəbiyyatında da oxşar baxışlara rast gəlmək olur, baxmayaraq ki, bunlar sistemli bir quruluşa sahib deyildi. Lakin bu paralellər mühüm fərqlilikləri də əhatə edir. Necə ki, Avropanın özündə də bütün ölkələr üçün eyni olan vahid bir romantizmdən danışmaq mümkün deyil.

Romantizm ağıl–hiss, obyektivlik–subyektivlik, empirik yanaşma–transsendental baxış, cəmiyyət–fərd kimi təzadlar üzərində qurulur. Klasisizm ilə romantizm arasındakı əsas fərqlərdən biri budur ki, klasisizm düşüncəni, romantizm isə hiss və emosional təcrübəni ön plana çəkir. Bununla belə, romantizm hər iki tərəfin ifrat nöqtələrini yumşaldaraq orta xətti seçməyə çalışır. O, nə duyğudan tamamilə ayrı bir düşüncəni, nə də düşüncədən qopmuş xalis duyğunu qəbul edir. “Düşünürəm və hiss edirəm, deməli mövcudam” anlayışı romantizmin əsas prinsipini ifadə edir (5, 58)

Bu baxış, Osmanlı dünyasında Allaha həm ağıl, həm də qəlb yolu ilə çatmaq fikri ilə müəyyən oxşarlıqlar daşıyır. Lakin Osmanlı düşüncəsində qəlb və duyğu həmişə daha üstün mövqedədir. Əsas fərqlərdən biri məqsədlə bağlıdır: Mütləqi axtaran insan ağıl bir vasitə kimi qəbul etsə də, lazım gəldikdə qəlb və hissləri də eyni dərəcədə vasitə kimi görə bilir. Çünki vəhdətə çatmaq yolunda insan öz “mən”i də daxil olmaqla hər şeydən əl çəkməyə hazır olmalıdır. Bu düşüncə, Osmanlı dünyasında hökm sürən və Allaha yalnız ağıl vasitəsilə deyil, həm də qəlb və duyğunun işığı ilə yaxınlaşmağı vacib sayan anlayışla səsleşir. Lakin Osmanlı fəlsəfi ənənəsində qəlbin hökmranlığı hər zaman bir addım öndə olmuşdur. Bu iki baxış arasındakı əsas ayrılıq onların yönəldikləri hədəfdə gizlidir:

Mütləqi arzulayan insan, ağıl bir vasitə kimi qəbul etdiyi kimi, zəruri anda qəlb və duyğunu da yol göstərən alətlərdən sayır. Çünki ilahi birliyə can atan fərdin, öz varlığı da daxil olmaqla, hər şeydən əl çəkməlidir.

Osmanlı cəmiyyətində qədim çağlardan yoğrulmuş ordu-millet ruhu sonradan islamın “camaat” anlayışı ilə birləşərək, həyatın bütün qatlarına nüfuz edən güclü bir kollektiv şüur yaratmışdı. Bu dünyada insan yalnız sosial nizam içində mənə tapır, bütövün bir parçası kimi var olurdu. Osmanlı cəmiyyətində sosioloji mənada sinif deyərək bir anlayış da mövcud deyildi. “İslam dünyagörüşü mahiyyət etibarilə sinifsiz bir cəmiyyəti nəzərdə tutur... Osmanlı dövləti isə bir nomokratiyadır, yəni qanunun hökm sürdüyü bir aləm... Sultanın və şeyxülislamın rolu isə bu əzəli qanunların keşiyində durmaqdan ibarətdir” (11, 282) Lakin bütün bunlar fərdin kölgəyə çəkilməsi demək deyildi; əksinə, sistemin özü fərdin xoşbəxtliyini təmin etmək üçün qurulmuşdu. Dövlətin yaratdığı imkanlar, istedadlı insanların sadəcə bir mühtdən çıxıb sultandan sonra gələn ən yüksək məqamlara qədər ucalmalarına yol açdı və bu, Osmanlı ruhunun parlaq nümunələrindən biri idi.

İslam dünyasının digər cəmiyyətlərində olduğu kimi, Osmanlıda da “camaat” anlayışı əsas dayacağı təşkil edirdi. Bu birlik hissi dövlət tərəfindən qorunur, təşviq olunur, fərdin dəyəri isə onun öz cəmiyyətinin idealları ilə nə dərəcədə harmoniya yaratması ilə ölçülürdü. Din, cəmiyyətin əsas institutlarını eləcə bir şəkildə formalaşdırırdı ki, həm insanlar arasındakı bağları möhkəmləndirir, həm də fərdi tənha qalmaq qorxusundan sığınacaq kimi qoruyurdu (1, 168) İslam dini, dövlətin quruluşundan tutmuş gündəlik həyatın ən incə qatlarına qədər hər şeyi biçimləndirən bir güc olmuşdu. Dövlət isə öz qurumları ilə bu dinin daşdığı ümumbəşəri mənəni həyata keçirməyin vasitəsinə çevrilmişdi. Bu düşüncə tərz, hökmdarından tutmuş mütəfəkkirinə və şairinə qədər cəmiyyətin bütün təbəqələrində öz izini qoyurdu.

Osmanlı şairi əsrlərin dərinliklərindən süzülüb gələn bu zəngin mədəniyyətin səsinə, nəfəsini poeziyaya daşıyırdı. Cəmiyyətin intellektual quruluşu fərdiyyətçiliyə deyil, orta

bir mədəni yaddaşa dayanırdı. Ədəbiyyatda fərdi səs daha çox dilin sərhədlərini genişləndirmək, ifadə gücünü zirvəyə qaldırmaq istəyində özünü göstərirdi. Tövhid inancını ucaldan nurlu fikir isə ağıl və siyasətin sərt müstəvisindən çıxaraq, estetik duyarlılığın və dərin hisslərin dünyasına köçürülmüşdü. Divan poeziyasında tez-tez rast gəlmək olur ki, zahirən bir-birinə zidd və ya bir-birini tamamlayan ideyalar bir arada əks olunur. İslamın daha çox zahiri tərəfini ön plana çıxaran baxış bucağı bir çox şairin dünyagörüşünü formalaşdırmış, bu dünyanı keçici, dünyəvi ləzzətləri isə aldadıcı və insanı əbədi gözəlliklərdən uzaqlaşdıran vasitələr kimi təqdim etmişdir.

Buna baxmayaraq, divan poeziyası eyni zamanda digər bir həqiqəti də xatırladır: dünya gözəllikləri fanidir, amma məhz bu fanilik onları doyunca yaşamağın və dərk etməyin vacibliyini göstərir; eyni zamanda insanı mövqe, qüdrət və sərvətə aldanmaqdan çəkindirir.

Zahirən bir-birinə qarşı duran bu ideyalar divan poeziyasının incə tərzini daxilində harmoniya tapır, bir-biri ilə ahəngdar və üzvi bir bütöv meydana gətirir. Hər bir divanda bu ideyaların yanaşı mövcudluğu, poeziyanın estetik zənginliyini və dərinliyini göstərən gözəl bir nümunədir. Bu baxımdan XVII əsr Divan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Mustafa Nailinin aşağıda verdiyimiz beyti olduqca maraqlıdır:

Çərxün fənapəziri-idüğün göstərür bizə, Camün
rübudəxatiri-rəsmi-həbabiyüz. (12, 350)

(Qədəhdəki içki qabarcığının görüntüsü, bizlərə gök qubbəsinin sonunda yox olacağını yadımıza salır).

Dövrün digər şairi hikəmi üslubun təmsilçisi Nabi də dünyanın faniliyini qələmə almış misralarında bunu dilə gətirmişdir:

Kaseyi- deryuzəyə təbdil olur camı- murad,
Biz bu bəzmin Nabiya çox badəxarın görmüşüz
(4, II/696). (Ey Nabi, biz bu içki məclisinin neçə içki içənlərini görmüşük, murat qədəhi gün gelib dilənçi kasasına dönmüşdür).

İslam və Osmanlı düşüncəsində insan müqəddəs hesab olunur. Əksinə, Qərb fəlsəfəsində insan mərkəzə qoyulur və müəyyən mənada tanrılaşdırılır. Bu yanaşmanın nəticəsi olaraq, müqəddəs dəyərlər də daxil olmaqla hər

şey insan ehtiraslarının qurbanına çevrilir. İslamda, dolayısı ilə Osmanlı düşüncəsində insan sevgisi isə antropomorfik deyil, Teosentrikdir. İnsan Tanrının təcəllisi və Yer üzündə Onun xəlifəsi kimi qiymətlidir. Divan şairi sözləri uzatmaqdan uzaq olur; o, duyğu və düşüncələrini zahirdə sərhədsiz, amma daxildə məhdud olan nəsrə deyil, duyğu coşqusunu ən dolğun şəkildə ifadə edə bildiyi şeirdə çatdırmışdır. Şeirə bu gücü tanıyan yazıçılar da nəsrilərini mümkün qədər şeirə yaxınlaşdırmış, şeirin imkanlarından yararlanmışlar. Şərqdə və Osmanlıda nəsr aşağı qiymətləndirilmişdir. Osmanlı nəsrinin ən mükəmməl nümunələrindən biri olan Tazarrunamədə, bugünkü mənada nəsr axtaranlar onu tapa bilməzlər. Nəsr, şeirə nə qədər yaxın olarsa, bir o qədər uğurlu, nə qədər uzaq olarsa, bir o qədər uğursuz sayılmışdır. (2,169) Divan şairi əlindəki məhdud materialı onun imkanları çərçivəsində işləyirdi. Dil, çoxsaylı işlənmələr nəticəsində beytdə sözlərin ətrafında yeni mənalar və çağırışlar yaradırdı, sanki bəzək kimi şeirə əlavə olunurdu (15, 106). Şair üsluba üstünlük verirdi; bu halda şeirdə ifadə olunacaq mövzu, yəni tema, ikinci plana keçirdi. Buna görə də o, əsrlər boyu məhdud sayda mövzunu ən müxtəlif kombinasiyalarla işləməyi bacarmışdır. Divan şairi həyatın hər mərhələsində, melankoliyaya çatmayan bir kədərli dadır. O, kədərdən zövq alır, dərdləri həzz, əzabı isə arzuya çevirir. Xüsusilə məhəbbətdən doğan kədər onun üçün demək olar ki, zəruridir. Çünki məhəbbət ya çatılmaz, ya da çətin çatılan bir şeydir. Bu çətinlik və uzaqlıq nə qədər artarsa, duyğu coşqusu bir o qədər intensiv olur.

Divan şairi daim sevgilidən ayrı qalmaqdan şikayət edir və ona qovuşmağı arzulayır. Bu, zahirdə görünən bir istəkdir. Eyni zamanda aşiq olan şair bilir ki, sevgilinə qovuşmaq yalnız bir dəfə yanar və söner; ayrılıq isə bu alovu davamlı şəkildə qızışdırır. Buna görə də divan şairi qovuşmanı və məhəbbət dərдинin müalicəsini istəmir.

Eşq dərdiylə xoşam əl çək ilacımdan təbib,
Qılma dərman kim həlakim zəhri dərmanındadır
(8,125). (Mən eşq dərdimdən razıyam, ey təbib, mənə bu dərdi sağaldacaq dərman vermə. Sənin mənə çarə üçün verəcəklərin, mənə məhv edən

zəhərlərdir.) Divan şeirində insanı, cəmiyyəti və təbiəti ruhani və metafizik bir yanaşma ilə şərh etmək təşəbbüsü olduğundan, bu şeir abstrakt bir quruluş təqdim edir. Bu baxımdan, abstrakt olmayan incəsənət anlayışları kimi birbaşa maddi dünyanı obyektlər dünyasına bağlamamış, onun arxasında başqa bir həqiqət axtarmamış, duyğu orqanlarımızla qavradığımız təbii hadisələrin arxasındakı mütləq dəyərlərə çatmaq məqsədi güdmüşdür (13, 274).

“Qərb romantizmində insanı sənətkar səviyyəsinə ucaldan dəyər onun hərəkətdən fərqli edən dəyər və duyurlılığıdır. Beləcə romantizm abstraktın yerinə somutu; ümuminin yerinə xüsusi qoymuş olur.” (5, 62). Osmanlı romantizmi əsasən cəmiyyət və ənənə mərkəzli olmuş, Qərbdə isə romantizm daha çox fərdi səviyyədə və müxtəlif yanaşmalarda özünü göstərmişdir. Romantiklər abstraktın yerinə maddi olanı, ümuminin yerinə xüsusi olanı və cəmiyyətin yerinə fərdi ön plana çıxarmışlar. Osmanlı sənətkarı isə bunun əksinə, maddi olanın yerinə abstraktı, xüsusi olanın yerinə ümumi prinsipləri və fərdin yerinə cəmiyyəti əsas götürmüşdür.

XIII əsrdən XIX əsrə qədər mövcud olan Osmanlı İmperiyasının divan ədəbiyyatı İslam-sufi estetikası və klassik fars poeziyası əsasında formalaşmış özünəməxsus poetik ənənədir. Onun poetikasının əsasını idealizə edilmiş məhəbbət, estetik gözəllik, məzmunlardan istifadə, əruz vəzninə ciddi riayət, beytlərin quruluşu və yüksək bədii dil təşkil edir. Şairin bu ənənədəki məqsədi reallığı olduğu kimi təkrarlamaq deyil, hadisələrin və obrazların estetik və əxlaqi normalara tabe olduğu simvolik və idealizə edilmiş bir dünya yaratmaqdır. Bəzi mövzuların romantizm və realizm kimi Avropa bədii cərəyanları ilə zahiri oxşarlığına baxmayaraq, Divan poeziyası onları sistemli elementlər kimi əhatə etmir ki, bu da onun tarixi, mədəni və estetik kontekstindən irəli gəlir. Divan ədəbiyyatının poetikası ərəb və fars dillərindən götürülmüş sözlər, metaforalar, təşbehlər alleqoriyalar və kalliqrafik kompozisiyalarla zənginləşdirilmiş bədii dildən istifadə ilə səciyyələnir. "Gül", "bülbul", "şam" və "pəri" kimi məzmunlar davamlı yaradır: sevgili, aşıq, sevgi alovu və ideal gözəllik kimi məfhumlar

arasında simvolik əlaqə yaradır. Şairlər bu ənənəvi simvolları izləyir, ənənə ilə yaradıcı ifadə arasında tarazlığı qoruyaraq incə variasiyalar və bədii texnikalar vasitəsilə orijinallığı ifadə edirlər. Divan poeziyasında məhəbbət mövzusu ən çox qarşılıqsız, idealizə edilmiş və əlçatmaz kimi təqdim olunur. Sevgilinin obrazı ilahi bir simvol kimi şərh olunur və şairin emosional təcrübələri estetika kanonlarına tabe edilir. Buna görə də, melanxolik və ya həsrət ifadəsində təzahür edən romantizmə səthi bənzərlik göstərən Divan ədəbiyyatı XVIII və XIX əsrlər Avropa romantizminə xas olan fərdiyyətçiliyi özündə əks etdirmir. Füzuli, Naili və digər şairlərdə emosional coşğunluğa rast gəlinərsə də, onun mənbəyi və məqsədi həmişə ənənəvi estetika və sufi fəlsəfəsi ilə bağlıdır. Gündəlik həyatın, sosial hadisələrin və konkret insanların obyektiv müşahidəsini nəzərdə tutan bədii bir cərəyan kimi realizm də Divan ədəbiyyatında yoxdur. Lakin bəzi əsərlərdə "realizm meyilləri" nümayiş olunur ki, bu da reallığa material mənbəyi kimi müraciət etməyin nadir halları kimi qəbul edilə bilər. Məsələn, Füzulinin "Şikayətnamə" əsərində məmurların maaşlarının gecikdirilməsindən bəhs olunur və bürokratik sistemi, işçilərin davranışını və şairin çarəsizlik hissini təsvir edir ki, bu da əsəri həqiqi mövzulara daha da yaxınlaşdırır. XVI əsr Osmanlı-türk şairlərindən Baki qəzəllərinin birində Kânuni dövründə şərabla yüklü bir gəminin yandırılması hadisəsinə işarə edərək "erbâb-ı zarâfet" zəriflik əhlinin, yəni işrət əhli və meyخانə ziyarətçilərinin bu hadisəni hökmdara xəbər verənlərə yönəltdiyi ironiya və etirazı dilə gətirir. Onların "güman ki, bir neçə mismarına göz dikmisiniz" şəklindəki çıxışı məcazi mənə daşıyır. Burada "mismar" anlayışı ilə gəminin mismarları nəzərdə tutulur. Bu ifadə vasitəsilə şair, padşahı təhrik edib gəmilərin yandırılmasına səbəb olmağın hansı maddi və ya mənəvi qazanc gətirdiyini sual altına alır və bu davranışın mənasızlığını vurğulayır.

Bir iki mismarına var isə göz dikdün diyü Başına qammazun ərbabi- zərafət kəkdilər

(3,127; 6, 217; 16,30). Ruhi- Bağdadinin Tərkibi- Bəndində cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə dair sosial müşahidələr və əxlaqi

tənqidlər yer alır, Nəfiyə aid satirik əsərlərdə isə konkret şəxslər və onların eyibləri yumoristik elementləri ilə təsvir olunur. Nədimin qəsidlərində rast gəldiyimiz real həyat lövhələri, cəmiyyətin yaşayış forması, Sabitin əsərlərində qarşılaşdığımız sadə dil, məhəllələşmənin xüsusiyyətləri realizmin izlərini göstərməkdədir. Real hadisələrə və müşahidələrə istinad edilməsinə baxmayaraq, bu əsərlər Divan poeziyasının çərçivəsində qalır və idealizə olunmuş estetik forma və simvolizmə yönəlmişdir. Beləliklə, emosional zənginliyin və sosial reallığa müraciətin bəzi təzahürlərinə baxmayaraq, Divan ədəbiyyatı romantizm və realizmi sistemli bədii cərəyanlar kimi əhatə etmir. Mövcud olan 'proto-romantik' və ya 'realist' elementlər istisnalar təşkil edir, müəlliflərin fərdi yanaşmalarını və cəmiyyətə dair müşahidələrini əks etdirir və ənənəvi estetik sistem çərçivəsində fəaliyyət göstərir.

Nəticə

Divan ədəbiyyatı ciddi strukturlaşdırılmış və estetik yönümlü bir ənənəni təşkil edir, burada mərkəzi yer idealizə olunmuş sevgi, məzmunlar, aruz ölçüsü, beytlərin strukturu və bədii dil tutur. Romantizm və realizm kimi Avropa cərəyanları onun formalaşmasına təsir göstərməmişdir. Buna baxmayaraq, bəzi əsərlər, məsələn, Füzulinin "Şikayət-namə"si, Ruhi Bağdadinin "Tərkibi-Bənd"i və Nəfiyə aid satirik mətnlər emosional zənginliyin və sosial müşahidənin nadir təzahürlərini nümayiş etdirir. Müasir ədəbi tənqid prizmasından baxıldıqda, bu mətnlər Divan ədəbiyyatı çərçivəsində protoromantik və ya sosial müşahidəyə yönəlmiş nümunələr kimi qiymətləndirilə bilər, eyni zamanda onun formal və estetik qanunları pozmur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Andrews, Walter G. (2000), Şiirin Sesi Toplumun Şarkısı (çev. Tansel Güney), İstanbul. İletişim Yay.2000.
2. Ayvazoglu, Beşir . Aşk Estetiği, İstanbul. Ötüken Yay.1997.

3. Baki. Divan (haz.sabahattin Küçük) TürkDilKurumu Yayınları1994 .
4. Bilkan Ali Fuat. Nâbî Divânı, İstanbul: MEB Yay.1997.
5. Çetışli İ.(1998), Batı Edebiyatında Edebî Akımlar, Ankara: Akçağ Yay. 1998.
6. Dadaşzadə A.XVIII əsr Azərbaycan Lirikası,1980.
7. Esmə Şahin Bâkî Divanı'na görə 16. Yüzyıl Osmanlı Toplum Hayatı İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı .İstanbul 2011(Doktora tezi).
8. Füzuli. Əsərləri (haz. H. Araslı) cI, Bakı:Şərq-Qərb, 2005
9. Hayitmetov A. Nəvainin icadı metodu məsələləri.,Daşkənd ,1963
10. Kərimov P. XVII əsr anadilli Azərbaycan Lirikası. Bakı:Nurlan,2011
11. Meriç C. Sosyoloji Notları ve Konferansları, İstanbul. İletişim Yay.1997.
12. Naili Divan (Bakı nüsxəsi). (haz. Rəhimova L.)Bakı:Elm və Təhsil,2024
13. Özdenören Alaeddin (1999), "Divan Şiiri Savunma İstemez", Osmanlı Divan Şiiri.1999
14. Quluzadə M. Füzulinin Lirikası. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı,1965.
15. Tarlan A. N. "Divan Edebiyatında Sanat Telakkisi", *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Makaleler*, (Haz. M. Kalpaklı), İstanbul: Yapı Kredi Yay., 1999,s. 273 274.
16. Алькаева А. Бабаева А. Турецкая литература. М., 1967
17. Барагинский И. Заметки о реалистических традициях в литературах Востока. журн. Современный Восток, М., 1958,№ 9, с 9
18. Жирмунски В. Проблемы реализма в мировой литературе. Дискуссии о реализме. М.,1959,с.544
19. Фирдовси и его поэма «Шахнаме». Послесловие к I тому «Шахнаме» Фирдовси, М., 1957 стр.531-537

Lamiya Sabir RAHIMOVA

Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS)
PhD in Philology, Associate Professor
Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli

E-mail: lamia.rahimova75@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0952-4452

TRACES OF REALISM AND ROMANTICISM IN SEVENTEENTH–EIGHTEENTH-CENTURY AZERBAIJANI AND OTTOMAN (TURKISH) LITERATURE

Summary

In the 17th–18th centuries, Azerbaijani–Ottoman (Turkish) literary processes constituted an important stage in the development of pan-Turkic poetry and Eastern literature as a whole. During this period, the literary traditions of the classical era continued to take shape in a consistent and sustained manner. A special place within this process belongs to the romantic and realist methods. Although these methods fully crystallized in the 18th–19th centuries, their roots can be traced back to the works of masters of the word such as Nizami, Fuzuli, Govsi Tabrizi, Masihi, Baki, Nef'i, Na'ili, and others.

In classical literature, romanticism functioned not only as a mode of depiction but also as a means of understanding the inner world of the human being. It emphasized subjectivity in creative expression, idealized emotions, and attached particular importance to the author's spiritual and psychological stance. Of course, what is meant here is not the romanticism or realism that emerged in Europe at the end of the 18th century as a reaction against classicism.

As noted by scholars such as I. Baraginsky, A. A. Starikov, V. Zhirmunsky, A. Hayitmetov, M. Quluzade, A. Dadashzade, P. Karimov, and others, the aim of this study is to interpret the methods through which Azerbaijani and Ottoman (Turkish) poets of the specified periods created their works, as well as the ways in which they expressed their ideas and emotions. Within the framework of literary relations, the objective is to reveal how these methods were reflected in lyrical works in both literary traditions.

Keywords: literary movement, Azerbaijan, Ottoman, realist, method

Ламия Сабир РАГИМОВА

Национальная академия наук Азербайджана (НАНА)

Доктор философии по филологии, доцент

Институт рукописей имени Мухаммеда Физули

E-mail: lamia.rahimova75@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0952-4452

СЛЕДЫ РЕАЛИЗМА И РОМАНТИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ И ОСМАНСКОЙ (ТЮРКСКОЙ) ЛИТЕРАТУРЕ XVII–XVIII ВЕКОВ

Резюме

В XVII–XVIII веках азербайджано-османские (тюркские) литературные процессы представляли собой важный этап в развитии общетюркской поэзии и восточной литературы в целом. В этот период литературные традиции классической эпохи последовательно и устойчиво продолжали формироваться. Особое место в данном процессе принадлежит романтическому и реалистическому методам. Хотя эти методы окончательно оформились в XVIII–XIX веках, их истоки прослеживаются в творчестве таких мастеров слова, как Низами, Физули, Гёвси Тебризи, Месихи, Баки, Нефи, Наили и других.

В классической литературе романтизм выступал не только как способ художественного изображения, но и как средство постижения внутреннего мира человека. Он подчеркивал субъективность в творчестве, идеализировал чувства и придавал особое значение духовно-психологической позиции автора. Разумеется, речь здесь не идет о романтизме или реализме, возникших в Европе в конце XVIII века как реакция на классицизм.

Как отмечают И. Барагинский, А. А. Стариков, В. Жирмунский, А. Хаитметов, М. Гулузаде, А. Дадашзаде, П. Керимов и другие исследователи, целью данного исследования является интерпретация методов, посредством которых азербайджанские и османские (тюркские) поэты указанных периодов создавали свои произведения, а также анализ того, каким образом они выражали свои мысли и чувства. В контексте литературных связей ставится задача выявить, как данные методы нашли свое отражение в лирических произведениях обеих литературных традиций.

Ключевые слова: литературное направление, Азербайджан, Османский, реалистический, метод

Daxil olub: 27.11.2025